

вертелся, пел, и берега на парамах перепрыгивал, делал три шага по стене» [7, арк. 114 зв.].

Ще одним товаришем П.П. Білецького-Носенка, якого він приймав з особливою пошаною, був Гамалія – «моряк, сочинитель астрономии, глубоко ученый человек; он имел огромную библиотеку» [7, арк. 113 зв.].

Незалежно від пори року вихованці пансіону щонеділі відвідували храм у Сорочинцах. Також у пансіоні з особливим колоритом відмічали свята, про що Микола Маркевич згадує так: «Рождество там праздновалось с колядками и вертепом. Это меня приводило в восторг. Страсть к народным увеселениям, поверьям, народным обычаям и помпе праздников была во мне от младенческих лет. Это даёт поэзию жизни» [7, арк. 118].

Отже, завдяки наявності унікального его-джерела – «Автобіографічних записок» Миколи Андрійовича Маркевича – нам вдалось закласти підвалини для відтворення повсякденного буття вихованців приватного пансіону Павла Павловича Білецького-Носенка на початку XIX століття. Дані записки сприяють створенню більш реальної картини життя й навчання у приватному пансіоні й певним чином деідеалізують постать П.П. Білецького-Носенка. Однак це не зменшує його вкладу як в формування особистостей його учнів, так і внеску у розвиток української педагогіки.

ПОСИЛАННЯ

1. Томазов В.В. Білецький-Носенко Павло Павлович // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.: іл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Biletskyj_Nosenko_P.
2. Половеч В. Павло Павлович Блецький-Носенко / В. Половеч // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С. 154–160.
3. Письменник, педагог, мовознавець: інформ.-бібліогр. покажч. / склад. Є. Гнатів, Л. Кожевникова; ред. Г. Бобкова; відп. за вип. Л. Трошина; Прилуцька міська б-ка для дітей ім. Павла Білецького-Носенка. – Прилуки, 2014. – 40 с.
4. Потапенко Я. Перспективи розвитку історії повсякденності через призму дискурсу постмодерну / Я. Потапенко // Історія повсякденності: теорія та практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 246 с.
5. Коляструк О. Джерела з історії повсякденності / О. Коляструк // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с.
6. Барабаш Н. «Автобіографічні записки» М. Маркевича – джерело з історії родини / Н. Барабаш // Ейдос. – 2014–2015. – Вип. 8. – С. 329–348. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eidos_2014_2015_8_26.
7. Маркевич Н.А. Автобиографические записки. Автограф. 1845. – Рукописный отдел Института русской литературы Российской Академии наук, ф. 488, оп. 1, д. 38, 136 л.

Барабаш Н.А. Частный пансион П. Белецкого-Носенко по воспоминаниям Н. Маркевича

В статье на основе воспоминаний Н. Маркевича заложена основа для реконструкции повседневности воспитанников пансиона П.П. Белецкого-Носенко: описана местность и помещения, в которых находился пансион; дана характеристика внешности и характера владельца/наставника; подан распорядок жизни в пансионе; питание; одежда; способы обучения и воспитания; система наказаний и поощрений.

Ключевые слова: П. Белецкий-Носенко, М. Маркевич, частный пансион, именование Лапынцы.

Barabash N.O. P. Biletskyi-Nosenko private boarding school by M. Markevych remarks

In this paper the author lays the foundation for reconstruction of everyday life of the pupils of the Pavlo Biletskyi-Nosenko boarding school, sheds some light on the particularities of the boarding school functioning, its agenda, schedule, methods of teaching and upbringing processes, describes locality and premises of the school, particularities of the owner/mentor appearance and personality, pays attention to the system of encouragements and punishments, that was in use at the school.

Key words: Pavlo Biletskyi-Nosenko, Mykola Markevych, boarding school, Lapyntsi estate.

19.03.2018 р.

УДК 929(477) П. Чуйкевич «19»

Н.В. Міллер

МАЛОВІДОМІ ФАКТИ З БІОГРАФІЇ ПЕДАГОГА, ЕТНОГРАФА, ФОЛЬКЛОРИСТА ПЕТРА ЧУЙКЕВИЧА (З НАГОДИ 200-ЛІТТЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті подаються архівні та літературні джерела, що висвітлюють нові біографічні відомості, зокрема глухівський період діяльності педагога, етнографа, фольклориста, уродженця містечка Воронежського Глухівського повіту – Петра Омеляновича Чуйкевича (1818–1874?).

Ключові слова: П.О. Чуйкевич, Вороніж, Глухів, глухівська прогімназія, педагог, інспектор, земство.

У 2018 році виповнюється 200 років від дня народження педагога, етнографа, фольклориста Петра Омеляновича Чуйкевича. Петро Чуйкевич для свого часу був високоосвіченою, прогресивних поглядів людиною, добре знав свій край, побут народу й усну народну творчість.

В одній із робіт довелося прочитати, що біографія Петра Чуйкевича досить повно досліджена. З цим висновком не можуть погодитися краєзнавці Воронежя. На сьогоднішній день немає жодного ґрунтовного дослідження життєпису цієї непересічної особистості, вихідця із відомого в Україні старшинсько-дворянського роду Чуйкевичів (правнука Федора Олександровича Чуйкевича, автора пам'ятки українського права «Суд і розправа в правах малоросійських...») і нащадка воронізького сотника Івана Слабі(е)я по материнській лінії.

Особливість особистості П.О. Чуйкевича полягає в тому, що, маючи дружні зв'язки, а то й співпрацю з такими відомими культурними діячами, як Т.Г. Шевченко, П.О. Куліш, М.О. Максимович, М.І. Костомаров, О.М. Бодяньський та інші, сам, притому, залишався «в тіні».

На сьогоднішній день найбільш ґрунтовним дослідженням про П. Чуйкевича залишається робота літературознавця Н.Є. Полонської «П.О. Чуйкевич (3 кола

знайомих Т.Г. Шевченка)» [1]. Зафіксував окремі біографічні відомості й подав формулярний список Петра Чуйкевича, учителя Кам'янець-Подільської та Рівненської гімназій з 1843 до 1853 р., Микола Дубина в праці «На землі Волинській», що входить до монографії «Шевченко і Західна Україна» [2].

Час від часу з'являються невеликі статті дослідників (в основному Хмельниччини), і то в контексті з ім'ям Тараса Шевченка з нагоди чергової «круглої» дати поета. У більшості з цих робіт біографічні відомості П.О. Чуйкевича повторюються.

Суттєві доповнення до життєпису відомого уродженця Воронежа зробив Сергій Єсюнін, який віднайшов у Державному архіві Хмельницької області фонд Кам'янець-Подільської чоловічої гімназії, у якому відклалися особиста справа з чотирма документами вчителя Петра Омеляновича Чуйкевича [3].

І зовсім мало досліджений глухівський період життєдіяльності П. Чуйкевича. Деякі матеріали були знайдені та надруковані краєзнавцем-дослідником з м. Шостки В.В. Терлецьким [4, с. 5]. Зробили аналіз організації навчального процесу в глухівських гімназіях за спогадами викладача історії та географії чоловічої і жіночої гімназій 1870-х – 1920-х років В.А. Мальченка В.І. Белашов [6] та В.М. Крижанівський [7]. У цих працях частково освітлюється освітянська діяльність П.О. Чуйкевича на теренах Глухівщини.

Мета роботи полягає в дослідженні глухівського періоду педагогічної діяльності П.О. Чуйкевича та висвітленні деяких маловідомих сторінок його життєпису.

Київська газета «Друг народа» за 1870 р. № 45 писала: «24-го минушого сентября в Глухове происходило торжественное открытие классической прогимназии, учрежденной с разрешения министерства народного просвещения на суммы земства и городского общества». На відкритті закладу були присутні «нарочно прибывший из Киева помощник попечителя киевского учебного округа Тулов, местный уездный предводитель дворянства Неплюев, избранный земским собранием в должность почетного попечителя прогимназии, глуховский городской голова, потомственный дворянин Н.А. Терещенко и многие другие почетные лица...» [8, с. 6].

Нічого в тій замітці не було сказано про того, хто став інспектором цього навчально-виховного закладу. А ним став уродженець містечка Воронежа, колезький асесор Петро Омелянович Чуйкевич. Письменник-краєзнавець В. Терлецький у своєму дослідженні, посилаючись на «Свод постановлений Глуховского земства по народному образованию за 1865–1895 гг.», зазначає: «Вчена діяльність П. Чуйкевича добре відома земству. Перше трьохріччя він був гласним і брав живу участь в заснуванні прогимназії» [5, с. 115].

Найбільше відомостей про П. Чуйкевича як інспектора Глухівської прогимназії залишив викладач історії й географії чоловічої й жіночої глухівських гімназій Василь

Андрійович Мальченко. Саме в рік відкриття прогимназії він став учнем першого класу. Мальченко залишив цікаві спогади про інспектора, учителів та особливості навчання та виховання в той час: «Весною 1870 года умерла моя мать (отец умер раньше), а в сентябре того же года, почти без подготовки, я поступил в 1 класс прогимназии, с открытием которой закрылось уездное училище. Ученики этой школы, даже кончившие его, не зная латинского языка, могли поступить только в 1-й класс прогимназии, где преподавался этот предмет. Класс этот получался громадным (два отделения) и самого разнообразного возраста, в то время, как 2-й класс состоял только из десяти человек, а остальные классы открывались позже, по мере надобности. Почти все учителя к нам присланы были с высшим образованием, а из уездного училища остались только бывший смотритель училища, Чуйкевич, исправляющим должность инспектора прогимназии, священник Чернявский – законоучителем, и на один год Богданович – учитель математики. Позже он был городским головой. Чуйкевич человек с высшим образованием, но глубокий старик. Был он в молодости где-то учителем гимназии, но потом должен был 20 лет с лишним просидеть в своем небольшом имении, в м. Воронеже, как политически неблагонадежный, и только последние два года был смотрителем Глуховского уездного училища, а теперь его оставили исполняющим должность инспектора нашей прогимназии. Это был когда-то далеко неглупый человек, но, прожив 20 лет без дела, в глуши, и дожив холостяком до глубокой старости, он до невероятности опустился и, например, свободо, из своей квартиры (в одном дворе) являлся в прогимназию усмирять учеников в халате и туфлях, а после обеда, отдохнув, в том же костюме продавал учащимся (мальчикам и девочкам) учебники и брал с них в свою пользу не только обычную скидку, но еще набавлял на каждую книгу сверх напечатанной цены по 10 коп., и таким образом у него торговля учебниками шла очень выгодная, тем более, что в Глухове тогда книжных магазинов не было. Словом, это был опустившийся старый холостяк-скряга, но, повторяю, человек далеко не глупый» [9, с. 4–6].

Спробуємо прокоментувати сказане Мальченком з позиції відомих нам на сьогодні біографічних даних П. Чуйкевича. Багато в чому Василь Андрійович мав рацію, але з деякими наведеними ним фактами погодитися не можемо.

Петро Омелянович, дійсно, певний час був змушений прожити у Воронежі, перш ніж стати наглядачем глухівського повітового училища. Повернемося до дослідження Н.Є. Полонської: «У 1852 році Чуйкевич звернувся до управителя Дирекції училищ Подільської губернії Гейслера, щоб, у зв'язку з погіршенням стану здоров'я, «войти с представлением по начальству об увольнении меня вовсе от службы». Замість відставки 22 жовтня 1853 року він був переміщений у Ровенську гімназію на посаду старшого вчителя латинської мови, і хоч одержав подорожню 16 листопада, проте в Ровно не поїхав. А 18 березня 1854

року старший учитель Ровенської гімназії був «уволен от службы по болезни с мундиром должности присвоенным».

З 12 жовтня 1856 р. він був призначений молодшим учителем російської мови Чернігівської гімназії [1, с. 30]. Чернігівський період діяльності П. Чуйкевича на сьогодні залишається не дослідженим. У списку викладачів Чернігівської гімназії за 1856 р., який подав Д. Рига [10], ми його не бачимо, хоча віднайшли незаперечні докази того, що з 1855 р. Петро Чуйкевич перебував у Чернігові (це листи П. Куліша, М. Білозерського та інші джерела).

У 1856 р. помирає батько Петра Чуйкевича Омелян Проклович – багатий воронізький землевласник. Петро змушений повернутися до Воронежа, щоб увійти у спадщину. Сповідальні розписи воронізької церкви святої Трійці, до приходу якої належали Чуйкевичі, показують, що в 1857 році Чуйкевичів немає у списках (мабуть, Петро Омелянович оформлював документи), а вже з 1858 року саме він унесений до Сповідальних розписів як власник п'яти кріпацьких сімей [11, арк. 92].

Листування П. Чуйкевича з другом-земляком П. Кулішем, яке датується 1858–1869 рр., підтверджує перебування Петра Омеляновича в цей час на малій батьківщині. Жив він зі старенькою матір'ю. Анастасія Данилівна Чуйкевич (у дівочтві Слабі(є)й) померла 1866-го у 82-річному віці. Два його молодші брати, Костянтин 1822 р. н. та Григорій 1824 р. н., померли малолітніми.

Управління маєтностями Петро Омелянович ділив із нащадками Йосипа Чуйкевича, сина Федора Олександровича Чуйкевича від першої дружини, – Марії Дементіївни Маковської. Родовідна гілка Петра вже йшла від другої дружини. Його дід Прокл Федорович був народжений у шлюбі з вдовою Андрія Ханенка – Анною (у дівочтві Мокрієвич).

Якщо, за спогадами Мальченка, П.О. Чуйкевич «последние два года был смотрителем Глуховского уездного училища», то виходить, що це 1868–1869 і 1869–1870 навчальні роки. Тобто, з 1868 р. він працює в Глухові.

Ми задалися питанням, хто ж сприяв Петру Чуйкевичеві потрапити на цю посаду, адже ще в 1866 році у листі до П. Куліша у Варшаву, де той перебував на адміністративній службі, він прохав підшукати йому роботу. Поки відповідь не даємо, бо немає підтверджуючого документа, як воронежець отримав посаду наглядача глухівського повітового училища. Фактом же залишається те, що саме активність, самовіддача, наполегливість й невтомна праця Петра Омеляновича сприяли відкриттю й розбудові глухівської прогімназії. Підтвердженням цьому слугують витяги із журналів засідань глухівських земських зібрань.

Упродовж 1867–1870 рр. П.О. Чуйкевич був гласним глухівського земства. Саме з 1867 р. одним із першочергових завдань, яке ставило перед собою земство, було відкриття у Глухові чоловічої та жіночої прогімназій. Тому на черговому засіданні земства був погоджений проект Статуту класичної прогімназії в Глухові: «Проект этот вместе с докладом Уездной Управы и объяснительною

запискою, представлен чрез посредство г. Черниговского Губернатора на рассмотрение г. Министра Народного Просвещения [12, с. 38].

Врахувавши зауваження до проекту тогочасного міністра освіти графа Дмитра Андрійовича Толстого (саме він сформував систему гімназійної освіти за рахунок розширення в навчальних програмах вивчення математики, латинської та грецької мов), земське зібрання вирішило: «...исправить редакцию проэкта устава и временного штата Глуховской Прогимназии и потом возобновить ходотайство о преобразовании Глуховского Уездного Училища в Классическую Прогимназию...» [12, с. 47].

У звіті Земської Управи за 1870 р. від 10 вересня 1871 р. читаємо: «С 1 августа 1870 года в Глухове открыта по ходатайству Земства и Городского общества Классическая мужская Прогимназия. Отчет г. Инспектора о состоянии Прогимназии представляется при особом докладе Управы» [13, с. 36]. Ось як пише про відкриття закладу у своїх спогадах М.А. Мальченко: «Еще летом в Глухове не было ни одной средней школы нового типа. Были только уездные училища, мужское в небольшом деревянном доме, на углу нашей главной тогда Киево-Московской улицы и базарной площади, где теперь находится большой бывший земский двухэтажный дом, и женское училище тоже на главной улице, ближе к городским воротам. 1 сентября (14 сентября) 1870 года наш город украсился флагами, на место старых вывесок «Глухов[ское] муж[ское] уездное училище» и «Глухов[ское] женское уездное училище» появились новые «Глуховская мужская прогимназия» и «Глуховская женская прогимназия» и ровно в 9 часов утра ударил большой соборный колокол. Это благовесть на позднюю торжественную литургию по случаю великой радости в городе, – открытия муж[ской] и жен[ской] четырехклассных прогимназий. Таков тогда был обычай» [9, с. 3–4].

У своєму звіті про роботу закладу в перший рік існування інспектор П. Чуйкевич доповідав про учнів та вчителів, стан бібліотеки, витрати на утримання прогімназії. Цікавість викликають зауваження щодо потреб закладу, які, на його думку, були дуже важливі. Зібрання вирішило створити спеціальну комісію, щоб розглянути й вирішити порушені інспектором питання. На зібранні гласних від 11 вересня 1871 р. був «читан доклад Комиссии избранной для обсуждения вопросов о нуждах Глуховской классической Прогимназии. Комиссии поручено было Собранием обсудить замечания, а так же доклад Земской Управы о покупке дома для Прогимназии и других заведений, находящихся в ведении земства» [13, с. 65].

Уже 12 вересня 1871 р. була заслухана доповідь комісії про купівлю земством будинку у потомственного дворянина Миколи Артемовича Терещенка: «В настоящем докладе Комиссия имеет честь представить Земскому собранию соображения, которые она выработала по всестороннем обсуждении доклада Земской Управы о необходимости Земства приобрести в собственность место и строе-

ния, в которых могла бы быть помещена Прогимназия и другие заведения Земства, и особой записки Инспектора прогимназии, в которой он изъясняет неотложную необходимость просторнейшего помещения для Прогимназии» [13, с. 77]. Далі комісія пропонує Земству купити будинок за 30 тисяч сріблом у дворянина М.А. Терещенка.

Коли у вересні 1872 р. голова земської Управи подав на розгляд зібрання проектований кошторис на утримання глухівської класичної прогімназії на 1873 р., то «...по прочтению сметы, заявлена записка г. Инспектора о нуждах Прогимназии. К числу нужд г. Инспектор Прогимназии до сих пор относили «Неудобство и тесноту помещения этого заведения в здании бывшего Глуховского Уездного Училища», теперь неудобство это навсегда устранено приобретением для Прогимназии нового здания, которое настолько обширно, что может удовлетворить всем требованиям учебного заведения. Но при всех несомненных достоинствах нового помещения оно не лишено одного, весьма существенного недостатка: «в нем нет квартиры ни для Инспектора, ни для помощника классных наставников» [14, с. 33].

П.О. Чуйкевич подав на розгляд зібрання ряд зауважень та побажань. Серед них уже згадані окремі приміщення як для самого інспектора, так і класних наставників. Він звернув також увагу на гігієнічні умови, яким нове приміщення де в чому не відповідало, «так как в ряду с Прогимназией воздвигается здание для городской больницы. Такое соседство не может остаться без вредного влияния на заведение, особенно во время эпидемии» [14, с. 34].

Пропонував інспектор відкрити паралельні відділення при деяких класах, для початку хоча б при першому, тому що бажаючих навчатися в прогімназії було багато, а за Статутом від 19 січня 1864 р. заборонялася наповнюваність класів більша за 40 учнів.

Переконував Петро Омелянович гласних і в тому, що прогімназія повинна мати спеціальні кошти, тобто допоміжний фонд: «...в награды достойнейшим из учителей, стипендии выдаваемые беднейшим ученикам, отличающимся успехом в науках и хорошою нравственностью, плата учителю рисования за тех учеников, которые обнаруживая способности к черчению и живописи, по бедности не могут платить за свое обучение этим полезным искусствам; приобретение некоторых учебных пособий...» [14, с. 38–39]. Відсутність фонду, на його думку, була великим недоліком, адже «учебные заведения, лишённые спецсредств, не могут привлечь к себе способных и усердных деятелей, которые не предвидя в нем для себя поощрения, при первой возможности, выйдут в другие учебные заведения, представляющие более шансов на получение наград за их усердие и труд. Не может такое заведение удержать у себя и лучших воспитанников, которые не получая в нем никакого пособия, охотно поступят в другие учебные заведения, где могут сделаться стипендиатами» [14, с. 39].

До суттєвих недоліків прогімназії відносив її очіль-

ник і те, що вона не мала підготовчого класу, а той, що діяв у приходському училищі, не відповідав вимогам, не готував учнів до подальшого навчання в прогімназії. Піклувався інспектор за вчителів та інших працівників закладу: «Переходя к внутреннему строю и хозяйственной части Прогимназии, считаю прежде всего своею обязанностью заявить о необходимости возстановить полный оклад жалованья, как учителям Прогимназии, так и всем служащим при этом заведении лицам» [14, с. 44]. Не обминув П.О. Чуйкевич своєю увагою ні секретаря педагогічної ради, ні діловода, ні бібліотекаря. Боліло йому й те, що мало виділялося коштів на різні господарські потреби: наймання обслуговуючого персоналу, опалення, прибирання приміщень тощо.

Перечитуючи рішення земства щодо пропозицій інспектора, бачимо, що більшість із них була відхилена, коштів не додано.

У фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві зберігається документ «С перепискою с Департаментом Народного просв[ещения] относительно обязательного ведения бухгалтерских книг Директором Глухов[ской] прогимназии, подлежащей контролю Черниговской Контрольной палаты. Д. № 10. 1873 г.» [15]. Він містить інформацію про переписку П.О. Чуйкевича із Чернігівською Контрольною Палатою з січня до жовтня 1873 р. Інспектор на зауваження Контрольної Палати щодо ведення бухгалтерського обліку зазначав, що він зовсім не має справи із коштами, адже цим завідує земство, на утриманні якого знаходиться прогімназія. Контрольна Палата вказувала, що на утримання глухівської прогімназії надходять кошти із різних джерел та ще від 70-ти учнів за «право учения», тому «в приходе и расходе этих сумм, на основании 5-й и 24 ст. кассовых, 2-й ст. сметных правил и 14 и 15 параграфа приложения к сметным правилам и специальных средств, он Инспектор Прогимназии подлежит непосредственной пред Государственным контролем отчетности, а потому и должен представить отчет в Контрольную Палату по правилам, изложенных 63–69 ст. для касс специальных сборщиков» [15, арк. 4]. У черговій відповіді Чуйкевич повідомляв, що сума, «асигнована по штату» від глухівського земства та громадян міста для прогімназії разом із 2110 руб., що надходила раніше із Державного Казначейства для колишнього глухівського повітового училища, яке зараз знаходиться в утриманні громади та земства, поступає не в заклад, а в користування глухівської земської управи, а від неї глухівська прогімназія отримує тільки щомісячну, потрібну для забезпечення роботи закладу, суму. Майже цілий рік П. Чуйкевич змушений був вести безглузду переписку з бюрократичною системою, щоб довести свою непричетність до фінансової звітності за кошти, що виділялись на утримання прогімназії.

Проблеми, які лягли на плечі інспектора, призвели до різкого погіршення здоров'я і його передчасної смерті. Наразі залишаються невідомими подробиці останніх

місяців життя й роботи інспектора глухівської прогімназії Петра Чуйкевича. Знаємо одне: він дуже давно й тяжко хворів. Зваливши на свої плечі інспекторську посаду (та ще, за тодішньою традицією, був також головою педагогічної ради жіночої прогімназії), він приблизив закінчення свого життєвого шляху.

Не можемо погодитися зі спогадами В.А. Мальченка про те, що Петро Омелянович з користю для себе продавав учням навчальні посібники. Із чорнових записів П. Куліша дізнаємося, що він планував виписати Чуйкевичу в Глухів підручники, зокрема 11 книг історії Смарагда. Проблема з підручниками на той час в імперії стояла дуже гостро, ще й книгарні в Глухові не було. Тому й звертався інспектор до своїх знайомих з проханням допомогти у вирішенні цього питання. Гадаємо, що ті копійки, які він брав понад установлену ціну, потрібні були на відшкодування поштових витрат.

Передчасна смерть Петра Чуйкевича спричинена була також, на нашу думку, байдужим ставленням до себе. Скільки разів Пантелеймон Куліш кликав його на лікування за кордон, радив лікарів, прохав знайомих приділити увагу своєму товаришу під час його перебування в дорозі. Не взяв до уваги поради друга Петро Омелянович, натомість, кинувся у вир тогочасних проблем освіти Глухівщини, який його згодом й поглинув.

На погіршення стану здоров'я Чуйкевича вплинули і побутові умови, в яких він проживав у Глухові. Дбаючи про квартири своїм підопічним, зокрема, помічнику класних наставників Зоммеру, він сам мешкав у холодному флігелі старого приміщення прогімназії. Комісія «по огляду помещенія для Прогимназии в новом доме» у своїй доповіді глухівському повітовому земському зібранню зазначала: «Квартиру Инспектору предположено образовать в нижнем этаже из 3-х комнат, но для этого необходимы некоторые переделки. При совещании по этому предмету с самим Инспектором он заявил желание и даже просьбу, чтобы ему остаться до весны на прежней квартире, так как переход в новый дом осенним временем не совсем благоприятен для его слабого здоровья» [16, с. 106]. Що це була за квартира, дізнаємося вже із журналів засідань земських зібрань за 1874 р., тобто після смерті педагога. Ось витяг із засідання від 17 вересня: «Читан доклад Управы о расходе 100 руб. произведенном из суммы по содержанию Прогимназии на наем квартиры для вновь назначенного Инспектора М.Ф. Лазаренка, на место покойного П.Е. Чуйкевича. Необходимость найма квартиры Управа объясняет тем, что помещеніе, которое занимал покойный Чуйкевич, требовало значительных исправлений, что невозможно было произвести по случаю холодного времени; наконец за смертью Чуйкевича квартира его по огляду найдена в таком состоянии, что исключала возможность быть угодною для жительства» [17, с. 24].

У цьому ж журналі знаходимо запис, який не тільки доповнює відомості про умови проживання інспектора П. Чуйкевича, а й дає підстави замислитися над датою

його смерті: «По прибытии в г. Глухов 6 числа февраля вновь назначенного на место умершего Инспектора Глуховской Прогимназии Чуйкевича, – Надворного Советника М.Ф. Лазаренко, Уездная Земская Управа встретила затруднения в отводе ему помещения для квартиры. Покойный Чуйкевич квартировал в флигеле при доме, в котором прежде помещалась Прогимназия, но после смерти его, по огляду, флигель оказался в таком положении, что не говоря о необходимости довольно капитальных исправлений, перестройки печей (что невозможно было исполнить по случаю холодного времени) помещеніе это исключало всякую возможность быть годным для квартиры. Две комнаты, назначенные на случай открытия параллельного класса Прогимназии в нынешнем ее помещеніи, были в то время заняты помощником классных наставников Г. Зоммером, и при отводе здесь квартиры для г. Инспектора, необходимо было произвести внутреннее приспособление. В этих обстоятельствах Уездная Управа вынуждена была нанять квартиру в доме купца Зорина, с 6 февраля до времени приспособления помещенія для Инспектора в здании Прогимназии, ценою по 20 руб. в месяц, на что издержано из сумм по содержанию Прогимназии 100 руб.

Так как сметой 1874 года по содержанию Прогимназии суммы на этот предмет ассигнования не было, то обстоятельства о причине произведенного расхода Уездная Управа докладывает на рассмотрение Собрания. При этом имеет честь присовокупить, что г. Лазаренко имеет в настоящее время квартиру при Прогимназии, каковую занял 7 числа июля, помощнику же классных наставников Зоммеру с 26 августа отпускаются квартирные деньги 8 руб. в месяц» [17, с. 62].

Ось так, на відміну від Чуйкевича, поважаючи себе Лазаренко зумів «поставити всіх на місце». Уроджена скромність, поступливість (ми дуже добре вивчили біографію свого земляка), постійні хвилювання за долю прогімназії і своїх підопічних (як учителів, так і учнів) привели врешті-решт до його смерті. Останньою краплею став приїзд з перевіркою до Глухова восени 1873 р. міністра народної освіти Д. Толстого, яку П. Чуйкевич не пережив.

Але повернемося до спогадів В. Мальченка. Незважаючи на всі негаразди (старе приміщення прогімназії, відсутність потрібних коштів, нестача підручників), глухівська прогімназія мала, за його словами, «вполне приличный состав преподавателей», а все ж справи під керівництвом Чуйкевича йшли «неважно». Причиною тому, вважав Василь Андрійович, були часті пропуски занять учнями, на які інспектор не зважав: «Чуйкевич, очевидно, нових школьних порядков не признавал, и так как обе прогимназии содержались на средства города и земства, он больше всего считался с местными родителями учащихся, а последние в то время еще мало интересовались научными знаниями и даже развитием детей» [9, с. 10]. Мальченко сам дав відповідь на причини поганої успішності й поведінки учнів прогімназії: повна

залежність від батьківських грошей і несерйозне ставлення їх до освіти своїх дітей. А ми ще додаємо до цих причин слабкі знання учнів у підготовчому класі, велику завантаженість інспектора проблемами облаштування нового приміщення прогімназії й пошуком необхідних коштів. Далі автор спогадів продовжує: «В силу всего этого дело у нас шло плохо и две первые ревизии, в 1872 и 1873 годах, были неудачны. В 1872 году окружной инспектор, Ростовцев, произвел у нас строгую ревизию (сам спрашивал по всем предметам, и остался нами крайне недоволен, особенно мужской прогимназией, а ревизия 1873-го года была для нас роковой, кончившейся смертью Чуйкевича. Эту ревизию провел сам министр народного просвещения граф Толстой...» [9, с. 11].

Міністр народної освіти граф Д.А. Толстой відвідав Глухів восени 1873 р. «Так был счастлив для Глухова приезд министра народного просвещения, но глубокий старик (хоча йому не було ще й 55 років – Н. М.) наш, и д. инспектора Чуйкевич так переволновался в это время (ученики отвечали плохо), что скоро слег в постель и через несколько недель его не стало. Его место занял старик Пеленкевич, как старейший, или лучше сказать, обе прогимназии начали жить самостоятельно, на свой страх и совесть. В среду, на масляной, 1874 года, когда мы собирались разъехаться по домам, к нам утром явился новый инспектор М.Ф. Лазаренко, бывший преподаватель Новгородсеверской гимназии, и сообщил нам, что роспуск на масляную будет в четверг после уроков и что говеть мы должны все вместе, в соборе, а при Чуйкевиче говели, где хотели» [9, с. 14–15].

Більшість дослідників схилиються до думки, що роком смерті П. Чуйкевича є 1874 р. Але ми, уважно прочитавши спогади В. Мальченка, засумнівалися. На жаль, нам не відома точна дата відвідин Глухова міністром освіти. Відомо, що це було восени 1873 р. М.Ф. Лазаренко прибув до Глухова 6 лютого 1874 р., а до нього деякий час закладом керував учитель Пеленкевич. Мальченко ж згадує, що після перевірки закладу Петро Омелянович декілька тижнів хворів. Можемо зробити припущення, що померти Чуйкевич міг як у кінці 1873 р., так і в січні 1874-го.

На жаль, на сьогоднішній день ще немає ґрунтовно наукового дослідження з історії глухівської прогімназії й внеску П.О. Чуйкевича в її організацію та розбудову. Але подані нами відомості дають право стверджувати, що організаційно-педагогічна діяльність П.О. Чуйкевича сприяла розвитку освіти Глухівщини. Інспектор вживав усіх можливих заходів щодо удосконалення матеріально-технічної бази прогімназії, оснащення навчальних кабінетів і бібліотеки, приділяв велику увагу вихованцям й дбав про педагогічні кадри. Ми згодні із зауваженням В.М. Крижанівського до спогадів В.А. Мальченка: «На жаль, інші очільники (крім М.Ф. Лазаренка – Н. М.) гімназії (інспектор чоловічої прогімназії П.О. Чуйкевич, директор К.І. Каужен та Л.Я. Апостолов) хоча і описані яскраво, із сарказмом, але поверхово й однобоко» [18, с. 256].

А за тим сарказмом, насправді, ховалася титанічна праця, безсонні ночі, втрачене здоров'я скромного, невибагливого інспектора Чуйкевича.

Допомагають у розкритті ще однієї особливості навчально-виховної діяльності Петра Чуйкевича спогади історика, уродженця Гухівщини М.П. Василенка: «В первые годы моего учения в глуховской прогимназии в ней вообще было много людей великовозрастных и запоздавших, поступивших в прогимназию в первые годы ее основания [...]. Они были как бы пережитками старой эпохи, жили воспоминаниями о вольных временах, когда инспектором был Чуйкевич, предшественник М.Ф. Лазаренка, рассказывали анекдоты про него и про почтенного старого учителя истории и географии Николая Ивановича Пилянкевича, очень образованного, говорят, человека, которого я только видел, когда был в приготовительном классе. Он вскоре ушел из Глухова» [19, с. 77–78].

Завдячуючи самовідданій праці, людяності інспектора П.О. Чуйкевича, у колективі підтримувалася атмосфера доброзичливості, взаєморозуміння, взаємоповаги, а його організаційно-педагогічна діяльність сприяла розвитку гімназійної освіти Глухівщини на демократичних засадах. Маємо надію, що громадськість Глухова належним чином оцінить внесок Петра Омеляновича Чуйкевича в організацію та розбудову глухівської прогімназії і з нагоди його 200-ліття відкріє меморіальну дошку на будівлі педагогічного університету.

ПОСИЛАННЯ

1. Полонська Н.Є. П.О. Чуйкевич (3 кола знайомих Т.Г. Шевченка) // Питання шевченкознавства (Т.Г. Шевченко і його сучасники). – К., 1978. – С. 30.
2. Дубина М. На землі Волинській // Шевченко і Західна Україна, – К., 1969. – С. 9–36.
3. Єсюнін С.М. Матеріали до біографії педагога та етнографа Петра Чуйкевича // Сівєрщина в історії України. – К. – Глухів, 2013. – Вип. 6. – С. 343–346.
4. Терлецький В. Слово про Кобзаря: Глухів поета. Шевченкознавчі розвідки / В. Терлецький. – Суми: Собор., 2002. – 208 с.
5. Терлецький В. Розіллясь по ріднім краю. П. Куліш у взаєминах із земляками / В. Терлецький. – Суми: ВВП «Мрія» – І ТОВ., 2006. – 233 с.
6. Белашов В.І. Організація навчального процесу і персональний склад викладачів глухівських чоловічої і жіночої гімназій у 1870-х – 1920-х роках у спогадах В.А. Мальченка // Сівєрщина в історії України. К. – Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 361–365.
7. Крижанівський В.М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. // Історичні студії суспільного прогресу. – К., 2017. – Вип. 5. – С. 256–310.
8. Друг народа (Київ). – 1870. – 8 листопада. – С. 6.
9. Мальченко В.А. Записки старого педагога бив[шей] Глухов[ской] гимназии, потом семилетки и также Вечерних курсов для взрослых, Василия Андреева Мальченко (тетрадь 1-я). – Историко-педагогический музей Глуховского национального педагогического университета им. О. Довженка. Справа «Василий Андреевич Мальченко (заслуженный преподаватель Глуховской мужской гимназии)». – С. 1–6.
10. Рига Д. Викладацький склад чернігівської класичної чоловічої гімназії у XIX столітті. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/100165>.
11. Державний архів Сумської області, ф. 1148, оп. 1, спр. 6.
12. Глуховское уездное земское собрание. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередных заседаний 1868 года. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://search.rcl.ru/ru/search>.
13. Вказ. праця. – 1871 рік.
14. Вказ. праця. – 1872 рік.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 87, спр. 5686.

16. Мальченко В.А. Записки старого педагога быв[шей] Глухов[ской] гимназии, Василия Андреева Мальченко (тетрадь 2-я). – Историко-педагогический музей Глуховского национального педагогического университета им. О. Довженка. Справа «Василий Андреевич Мальченко (заслуженный преподаватель Глуховской мужской гимназии)». – С. 85.

17. Журналы Глуховского уездного земского собрания. Очередных заседаний 1874 года. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://search.rcl.ru/ru/search>.

18. Крижанівський В.М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870–1930 рр. // Историчні студії суспільного прогресу. – К., 2017. – Вип. 5. – С. 256.

19. Василенко М.П. Спогади. Щоденники, листування. – К.: Юридична думка, Академперіодика, 2008. – 720 с.

Миллер Н.В. Малоизвестные факты биографии педагога, этнографа, фольклориста Петра Емельяновича Чуйкевича (к 200-летию со дня рождения)

В статье рассматриваются архивные и литературные источники, которые освещают новые биографические данные, а именно глуховский период деятельности педагога, этнографа, фольклориста, уроженца местечка Воронеж бывшего Глуховского уезда – Петра Емельяновича Чуйкевича (1818–1874?).

Ключевые слова: П.Е. Чуйкевич, Воронеж, Глухов, глуховская прогимназия, педагог, инспектор, земство.

Miller N.V. Little-known facts about the biography of a teacher, ethnographer, folklorist Petro Yemelianovych Chuikevych (to the 200 anniversary of birth)

The article submitted archival and literary sources, which discovers new biographical facts about P.Ye. Chuikevych living in a small town Voronizh, ex. Hluhiv district, about his activity in Hluhiv as a teacher, ethnographer, folklorist (1818–1874?).

Key words: P.Ye. Chuikevych, Voronizh, Hluhiv, progymnasium of Hluhiv, teacher, inspector, zemstvo (elective district council).

06.03.2018 р.

УДК 94(477): 351.862.22 М. Грабовський

Я.Л. Діденко

ПАМ'ЯТКИ ЧИГИРИНЩИНИ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ МІХАЛА ГРАБОВСЬКОГО

Стаття присвячена діяльності видатного польського літератора, історика, публіциста Міхала Грабовського на Чигиринщині. Особлива увага приділена результатам його археологічних досліджень на території краю, що були опубліковані у книзі «Україна давня і сучасна».

Ключові слова: М. Грабовський, Чигиринщина, пам'ятка археології.

Актуальність роботи зумовлена необхідністю опрацювання досвіду діячів українського відродження XIX – початку XX ст. по збереженню історико-культурної спадщини Чигиринщини. Особлива цінність цих матеріалів полягає в тому, що вони можуть бути використані для вивчення історико-культурної спадщини краю, відтворення пам'яток, що в силу ряду причин не збереглися до наших днів. Одними з перших, хто звернув увагу на внесок відомих діячів XIX – початку XX ст. в дослідження пам'яток Чигиринщини, були істори-

ки Ю.А. Мицик, краєзнавці О. Солодар, В. Білошапка, Н. Кукса. Дана робота є продовженням дослідження історії та пам'яток краю через призму студій дослідників XIX – першої половини XX століття.

Історія Чигиринщини тісно пов'язана з ім'ям польського літератора, історика, публіциста й громадського діяча Міхала (Михайла Антоновича) Грабовського (1804–1863), основоположника української історичної школи в польській романтичній історіографії. П. Куліш називав Грабовського «українським Вальтером Скоттом», послуговувався його порадами при створенні першого українського історичного роману «Чорна Рада», вважав польського вченого за кращого фахівця з історії України [1, с. 277–281].

Міхал Грабовський народився 1804 року на Волині в шляхетській родині, яка мала досить великі земельні володіння на Правобережній Україні. Дитячі роки провів у селі Олександрівка неподалік від Чигирини (нині м. Олександрівка Кіровоградської області – прим. авт.) [1, с. 277]. Навчався в містах Умані, Одесі, збирався бути дипломатом або військовим. Та йому судилося стати письменником, критиком, фольклористом, представником «української школи» в польській літературі [2, с. 12].

1831 року М. Грабовський постійно оселився в родовому помісті в Олександрівці, періодично виїжджаючи до Києва, Варшави, Відня для наукових занять [1, с. 278; 2, с. 12]. Саме в цей період життя М. Грабовський розпочав свою літературну діяльність під псевдонімом Едвард Тарша, опублікувавши повісті з українського життя «Коліївщина і степи» (1838), «Станиця Гуляйпільська» (1840), «Тайхури» (1845), «Оповідання курінного» та ін. [1, с. 278]. Твори М. Грабовського значною мірою були написані на основі місцевого українського фольклору та історичних джерел. Фольклор на Чигиринщині М. Грабовський збирав сам і використовував його не лише для літературних творів, а й для історичних досліджень. В сфері інтересів М. Грабовського були не лише література (як проза, так і поезія), історичні, зокрема археологічні, дослідження, а й видавнича діяльність, співпраця із громадськими організаціями [2, с. 13–14].

У 40-х рр. XIX ст. М. Грабовський повністю віддався пошукам, колекціонуванню та дослідженню українських старожитностей. При створенні однієї з перших на теренах Росії археологічних розвідок «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848) його матеріалами з археології скористався І. Фундуклій. У передмові до видання він прямо зазначив, що «багато зобов'язаний у виконанні своєї праці сприянню чигиринського поміщика М.А. Грабовського» [1, с. 278].

Результати археологічних досліджень М. Грабовського були представлені у його книзі «Україна dawna i terażniejsza» («Україна давня і сучасна», 1850 р.). Предметом дослідження стали археологічні пам'ятки Київської губернії. Він зібрав надзвичайно детальну інформацію про старожитності, зокрема і Чигиринщини, що на той час входила до її